

[Föredrag den 16 mars 2016, seminariet Sanning och stil i Börshuset, Stockholm.]

Litteraritetens höjd och sanningens avgrund:

Om sakprosans utmaningar i litteraturvetenskapen

Anna Jungstrand

Stockholms universitet

Så långt kommen under det här seminariet har vi förstått att Sverige saknar något som faktiskt finns i våra grannländer – en levande forskning om litterär sakprosa. Vad som emellertid inte tycks finnas i dessa länder, eller för den del tillräckligt av i resten av det europeiska och amerikanska sammanhanget heller, är en levande forskning om sakprosa *inom* det litteraturvetenskapliga ämnet. Forskning om dokumentär litteratur i egen sak, som Johan Tønnesson påpekade, pågår allt för ofta på ett betryggande avstånd från de estetiska ämnena. När sakprosan blir ett eget ämne, som i det norska och finska exemplet, finns naturligtvis alla möjligheter att inlemma estetisk teori och tänkande i studiet av sakprosatexterna – men det är ju fortfarande anmärkningsvärt att *intresset* för den litterära sakprosan är så svalt inom de redan etablerade estetiska ämnena. Skrapar vi bara lite på ytan till det här fenomenet finner vi snart att det är en rad missförstånd och förhastade slutsatser som betingat diskussionen om sakprosan ur det litteraturvetenskapliga perspektivet. Det är synd!

Jag tror att diskussionen om ”sanning och stil” behöver litteraturvetenskapen – inte bara för att det är i spänningsförhållandet mellan det litterära och det estetiska som sakprosan kan upptäcka sig själv, utan för att kunskap om den litterära sakprosan faktiskt (och möjligen överraskande) även kastar ljus tillbaka över det litterära, det poetiska och det estetiska: Det finns en dubbelverkan som hittills varit helt osynlig för skönlitteraturforskaren, just eftersom forskningen om dokumentära uttryck har varit så frånvarande. Därför är jag också övertygad om att det är just i nära kontakt med de estetiska ämnena som en svensk forskningsmiljö och professur i sakprosan bör byggas upp – något jag hoppas få återkomma till under eftermiddagens paneldiskussion.

Min avhandling *Det litterära med reportaget* är en avhandling i litteraturvetenskap. Och det är det bara det litteraturvetenskapliga perspektivet som jag kan dela med mig av här. Den har undertiteln *om litteraritet som journalistisk strategi och etik*, och i den har jag ambitionen att med litteraturvetenskaplige, estetiska och filosofiska perspektiv beskriva en sakprosa-genre som annars sällan tillskrivits konstnärligt värde eller forskningsvärde inom vår disciplin. I arbetet var jag tvungen att mycket direkt befatta mig med de fördomar och missförstånd som reportaget (just i egenskap av sakprosa) mött i litteraturvetenskapen. Jag tror att de problem som

reportaget står, och har stått, inför under de senaste hundra åren, i viss mån gäller för all litterär sakprosa som försöker fånga den litteraturvetenskapliga uppmärksamheten. Det handlar om föreställningar om det "litterära" – om litterartietsbegreppet helt enkelt, och om den inte mindre tungt vägande frågan om "sanning" – eller kanske snarast om de historiska misslyckanden att hantera vidden av verklighetsproblemet. Litteraritet och sanningsbegrepp alltså – kanske är den största utmaningen att ens våga uttala dem i en och samma mening. Men det är just det som är sakprosans utmaning, och därmed forskarens.

Det är precis där vi måste börja!

Det är precis detta som är kärnan i den litterära **sak-prosan**. Sanningsbegreppet faller tillbaka på det faktiska sakförhållandet, litterariteten på den litterära prosan, tekniken och framställningssättet.

Låt mig börja i frågan om det litterära. Är det något som litteraturvetenskapen inte kan, eller ens strävar efter, så är det att ens om en definition av litteraritetsbegreppet. Dessutom är det helt omöjligt att ens diskutera utan att först förankra diskussionen historiskt, eftersom det naturligtvis förändras genom epokerna. Även om vi nöjer oss med vår samtida litteraritet så är frågan nästan oöverstiglig. Trots att moderniteten och 1900-talets litteratur och poetik i många avseenden ägnat sig åt att *göra sig av* med essentialistiska uppfattningar om vad det litterära är för något – så har uppfattningen om vad som är litterärt i praktiken ändå levt kvar som upprätthållande av litteraturens gräns mot andra texter. (Det är intressant. Här lurar frågor om kulturell elitism.) Även om en ser hur litteraritetsbegreppet faller isär och uppenbarligen kan betraktas olika beroende på vilken infallsvinkel en väljer på litteraturen – så vet en (man) mycket säkert vad som *inte* är värt att ägna sig åt, vad som *inte* har ett litterärt värde. Nämligen sakprosa. Och i detta finns ursprunget till sakprosans största problem i litteraturvetenskapen: *Tanken om att ett uppenbart sakförhållandet drar ner litterariteten från höjderna och omöjliggör det konstnärliga värdet.*

Historiskt sett har den elitistiska tanken om den fina litteraturen och den fula journalistiken dominerat, och i viss mån även definierat, den moderna litteratursynen. Lite överraskande kanske, eftersom modernistisk litteratur i sig andas just genreblandning och en oren esteik. För just journalistiska genrer som reportaget har det haft att göra med att den stämplat som masskultur, styrd av kommersiella krafter, det snabba och dagsaktuella, bristen på reflektion. Detta i kontrast till litteraturens integritet, reflexion och kreativitet. Under moderniteten kan man se hur skotten tättnar mellan disciplinerna, och även att många författare ägnar sig åt att skriva journalistik. Men intressant är att den kritiska och vetenskapliga aktiviteten hängt upp sig på att debattera och undersöka skillnader, vilket endast resulterar i att upprätthålla en slags imaginär gränsdragning mellan texterna. Detta vill jag nog påstå gäller alla litterära sakprosetexter, och inte bara reportaget. I den mån texter med någon slags anspråk på att berätta om sakförhållande, fakta och dokument behandlats av

litteraturvetenskapen, så har det handlat om att visa på kontrasten och skillnaden till det verkliga undersökningobjektet – nämligen skönlitteraturen. Det råder exempelvis ingen brist på fiktionsteoretisk forskning som arbetar med ”faktion”, faktatexter och dokumentärlitteratur – men sådan litteratur undersöks aldrig för sin egen skull utan just för att belysa något i skönlitteraturen.

Så hur ska då sakprosaforskningen hantera litteraritetsbegreppet? Helt klart är att det måste hanteras och göras produktivt på något sätt – säkerligen finns det många olika vägar att gå. När jag själv undersökte vad det är som är litterärt med just reportagens genre valde jag att peka på tre olika dimensioner av ett samtida, icke-essensialistiskt litteraritetsbegrepp, där jag helt enkelt mycket pragmatiskt valde ut de aspekter av litteraritet som reportagetexterna själva uttalade och bearbetade. Utifrån de tre aspekterna av subjektivitet, narrativitet och språkfunktion snickrade jag ihop ett litteraritetsbegrepp som jag kunde arbeta med (och som förhoppningsvis reportageanalysen kan använda sig av framöver utan att bli slagen på fingrarna av ett elitistiskt litteraturvetenskapligt etablissemanng.) Men detta är som sagt bara ett sätt att hantera frågan – var finns de andra förslagen?

Intressant är att det händer någonting med det litterära när det undersöks utanför skönlitteraturen: Litterariteten får ett tydligare mål och funktion, den blir i den dokumentärt syftande texten en mycket tydligare strategi, blir en del av en annan retorik. I det skönlitterära moderna sammanhanget är litteraritet snarare uttryckt en strävan mot det motsatta – flera perioder av tänkande om litteratur under 1900-talet understryker att litterära värdet i någon utsträckning är automatiskt, ett egenvärde som skyr undan pragmatik, retorik och strategier. Detta återspeglas som en dubbelhet i reportagetexterna som jag forskat på: De använder uppenbart det litterära uttrycket på ett mer målmedvetet och intentionellt sätt, men samtidigt uttalar de också ett mer passionerat förhållande till litterariteten – de åkallar just autonomi och det konstnärliga egenvärdet som en slags motrörelse och befrielse. Finns någon motsvarighet till detta inom andra sakprosaformer?

Den andra delen av sakprosans utmaning i litteraturvetenskapen stavas alltså sanning. Förhållandet till sanningen. Det är anspråket på att leverera en text som överensstämmer med en verifierbar verklighet som ansetts dra ner det litterära värdet. Som om saken i sakprosan skulle stå i kontrast till den litterära prosan. Som om innehållet i texten skulle i motsatsförhållande till dess form. Som om fakta skulle stå i ett motsatsförhållande till fiktion. *Så är det naturligtvis inte*, jag ska snart återkomma till varför.

Litteraturvetenskapen har länge i sakprosan sett en naiv text som tror att den kan säga något om en sanning utanför sig själv. Efter ett århundrade av fenomenologiska, dekonstruktionistiska och postmodernistiska ifrågasättanden av en positivistisk världsbild blir det svårt för litteraturvetenskapen att acceptera sakprosatextens relativt tydliga, och helt ovillkorliga, förhållande till

saken, till fakta, till dokumentet. Detta eftersom man uppfattar den som bakåtsträvande.

Synen på genren som bakåtsträvande har i bästa fall grundats i att man tänker sig reportagen som kvardröjande i realismens ideal och tekniker. (I bästa fall, säger jag eftersom realismen åtminstone är en estetik). När utvecklingen inom skönlitteraturen och konsterna innebär en uppgörelse med naturalism och realism, tycker man sig se att den litterära journalistiken knyter sig ännu hårdare till realismens form av representation. När representationens kris i modernismen genererar en vändning mot alternativa verkligheter, inre psykologiska skeenden och till textuell autonomi på olika sätt – står journalistiken kvar med en fot i den yttre verkligheten och håller dessutom hårt i den förankringen. (Det ska förstås tilläggas att den här uppfattningen om reportagens genre inte alls stämmer, vilket mina analyser av de enskilda reportagen i avhandlingen tydligt visar.) Men *uppfattningen* och diskussionen om genrens relation till sanning halkar ideligen in i detta spår. I bästa fall. I värsta fall avfärdar man bara hela reportagegenren som helt oreflekterande, som att den hoppades på ett helt möjligt likhetstecken mellan den värld som ska beskrivas och den text som ska skrivas – som en naiv tro på representationens möjlighet helt enkelt.

Frågan om sanning är lika nödvändig att hantera i forskningen om litterär sakprosa som litteraritetsbegreppet. Återigen: Jag menar inte att det är ett problem som ska lösas – det handlar om förhållningssätt och hantering. Jag menar inte att forskningen ska svara på frågan som läsaren av en dokumentär text naturligtvis ställer sig: ”Är det sant?” Svaret på den frågan är alltid en fråga om att verifiera källorna – men det är inte i det arbetet som forskningen behövs. Vi ska inte heller fördjupa oss i frågan ”Vad är sanning?”. Svaret på den frågan är möjligtvis viktig i teoretisk filosofisk mening, men knappast produktiv i vårt sammanhang. I studiet av skönlitterära texter är det exempelvis självklart att den frågan alltid åtminstone befinner sig på plan: det som är sant inom texten, det som är sant utanför den. Nej, det viktiga med frågan om sanningen här handlar om *anspråket* på att säga sant, hur detta anspråk fortplantar sig i texten och hur det i sin tur väcker behovet av litterära uttrycksmedel.

För reportagens genre, och för många andra dokumentära genrer, är det just det dokumentära *anspråket* som är helt genomgripande. Lika lite som vi kan förbise eller nedvärdera dessa texters litterära värde på grund av deras uppenbara förhållande till sak och verklighet – lika lite kan vi strunta i det dokumentära sanningsanspråket och säga att det bara är en dimension som ligger utanför texten, vilken inte är vår uppgift att befatta oss med i analysen. Anspråket på att faktiskt säga något om en faktisk verklighet – och de enskilda reportagetexternas hantering av att misslyckas med detta – visade sig vara helt avgörande för hur litterariteten används i reportagegenren. Min poäng här är att det går att undvika sanningsbegreppets avgrunder genom att vända blicken

mot dess egenskap av att vara anspråk. *Sakprosans förhållande till saken är ett anspråk.*

Det jag har sagt nu om dokumentärt sanningsanspråk och litteraritet har förhoppningsvis också visat på hur jag menar att kopplingen däremellan bör betraktas. Det allra största problemet för den litterära sakprosan i allmänhet, och reportaget i synnerhet, har varit seglivade föreställningar om att det rör sig som hybridtexter. En blandning och kompromiss mellan fakta och fiktion. Detta är roten till många missförstånd av genren.

I många sammanhang har jag i min forskning försökt förklara varför diskussionen om dokumentära texter måste lämna tanken om fakta och fiktion som någon slags dikotomi. Det inte finns någon motsättning mellan korrekt faktahantering och litterära strategier. *Tvärtom visar sig den litterära sakprosans sanningssträvan vara helt beroende av den estetiska möjligheten.* Och här är jag tillbaka där jag började – spänningsförhållandet mellan det estetiska uttrycket och faktainnehållet är gemensam för all litterär sakprosa, något som borde utforskas vidare.